

УДК: 353:342.728

Котуков Олександр Анатолійович

доцент кафедри політології та філософії

ХРІДУ НАДУ при Президентові України, к.соц.н., доцент

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ КОАЛІЦІЙ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Розглянуто поняття та сутність політичних коаліцій, визначено особливості їх формування та діяльності на регіональному рівні, сформульовано умови щодо інституціоналізації їхньої діяльності та підвищення їхньої ролі в політичному та соціально-економічному розвитку регіонів.

Ключові слова: державне управління, регіональне управління, політика, політична коаліція, лобі, співпраця, інституціоналізація, організаційне забезпечення, правове забезпечення.

Kotukov Oleksandr

INSTITUTIONALIZATION OF POLITICAL COALITIONS AT REGIONAL LEVEL

The concept and nature of political coalitions have been considered; specific features of their formation and activities at the regional level have been determined; and conditions for institutionalization of their activity and raising their role in the political and socio-economic development have been formulated.

Keywords: public administration, regional administration, policy, political coalition, lobby, cooperation, institutionalization, organizational support, legal support.

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ КОАЛИЦИЙ НА РЕГИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ

Рассмотрено понятие и сущность политических коалиций, определены особенности их формирования и деятельности на региональном уровне, сформулированы условия относительно институционализации их деятельности и повышения их роли в политическом и социально-экономическом развитии регионов.

Ключевые слова: государственное управление, региональное управление, политика, политическая коалиция, лобби, сотрудничество, институционализация, организационное обеспечение, правовое обеспечение.

Постановка проблеми. Після повернення України до парламентсько-президентської республіки та закріплення за коаліцією депутатських фракцій у Верховній Раді ключових повноважень щодо формування виконавчої гілки влади та прийняття інших важливих для розвитку країни рішень неабиякого значення стали набувати питання формалізації відносин між членами коаліції, створення належних організаційних форм, спрямованих на забезпечення урахування думок всіх її членів під час вироблення державної політики. Між тим, не менш важливе значення для українського державотворення має питання продовження конституційної реформи, зокрема щодо забезпечення денцентралізації та деконцентрації влади, розширення повноважень органів місцевого самоврядування, перенесення центру політичних дискусій на регіональний та місцевий рівні й тим самим – наближення українського законодавства до кращих європейських стандартів. Однак такий перехід до європейських політико-управлінських практик має супроводжуватися створенням належних організаційних, правових, політичних та інших умов для забезпечення участі в процесах регіонального управління та місцевого самоврядування всіх зацікавлених політичних та економічних суб'єктів, а також найширших кіл громадянськості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто відзначити, що теоретичним осмисленням проблеми залучення різних акторів до процесів регіонального управління займалися в межах різноманітних теорій представники багатьох наукових шкіл: А. Бентлі і Д. Труман (плюралістична теорія зацікавлених груп); С. Арнштейн (концепція рівнів громадської участі); концепція «інтерактивної політики» (Ч. Ліндблом), політичних мереж (Т. Тюнен, Д. Карпентер, Д. Річардс, Б. Солтер) та ін. Серед вітчизняних дослідників, які досліджували проблеми реалізації принципів «місцевої демократії» та розвитку місцевого самоврядування, варто виділити роботи О. Амоші, П. Борщевського, П. Ворони, М. Долішнього, С. Дорогунцова, А. Єпіфанова, Л. Зайцевої, Т. Заяць, Н. Каніщевої, М. Корецького, Ю. Куца, Ю. Лебединського, І. Лукінова, А. Лисецького, А. Мазура, В. Мамутова, С. Мельника, І. Михасюка, В. Нудельмана, В. Пили, В. Поповкіна, М. Тимчука, І. Ткачук, М. Чумаченка, І. Фоміна та ін. Між тим, питання формування та організаційно-правового забезпечення діяльності політичних коаліцій на регіональному рівні поки що не знайшло належного відображення у вітчизняній державноуправлінській літературі.

Таким чином, **метою дослідження** є теоретичне обґрунтування та розробка практичних рекомендацій щодо створення та функціонування політичних коаліцій на місцевому рівні.

Виклад основного матеріалу. Варто відзначити, що дослідження політичних коаліцій у рамках процесу прийняття політичних рішень має міждисциплінарний характер. Певною мірою це пов'язано з тим, що теорія прийняття рішень, формалізована в середині ХХ століття, включала запозичення концептів і методів з різних наук, що було пов'язано з розвитком біхевіористського, менеджеріального і системного підходів.

У сучасній науці осмислення проблеми участі різноманітних акторів (соціальних, політичних, економічних тощо) у прийнятті політичних рішень здійснюється в рамках декількох теоретичних концептів, серед яких виділяються: інституціональна теорія Т. Веблена [3] і Дж. Семюельса [15],

мережева теорія М. Кастельса [8], концепція «залізного трикутника» Т. Лоуї [25] і Дж. Фрімена [20], теорія «раціонального вибору» М. Олсона [14; 27], теорія «ігор», представлена роботами У. Геймсона [21], М. Лісерсона [23], Дж. Мак-Кінсі [11], Е. Мулена [12], Дж. Неша [26], Дж. Неймана і Е. Моргенштерна [13] та ін.

Узагальнюючи різні підходи, І. Дрор виділив двадцять три наукові дисципліни, які складають основу процесу прийняття політичних рішень, серед яких він виокремив чотири групи: традиційні, соціальні, нові міждисциплінарні та абстрактні науки [18]. Ч. Ліндблом у цьому контексті визначає коло питань, які, як правило, розглядаються дослідниками в рамках аналізу теорії прийняття рішень: психологами – як людина використовує свідомість для вирішення проблеми; економістами – як зробити вибір між певним набором альтернатив, щоб отримати максимальну вигоду; соціологами – які соціальні групи беруть участь в ухваленні рішень і на які це рішення вплине; політологами – що отримують еліти, а також суб'єкти політичної діяльності від прийняття тих чи інших рішень [24]. При цьому, фахівці з державного управління намагаються об'єднати та систематизувати зусилля представників усіх інших наукових дисциплін і визначити механізми ухвалення політичних (як складової частини державно-управлінських) рішень, особливості правового та організаційного забезпечення їх реалізації, а також прорахувати зовнішні та внутрішні ефекти (впливи).

Саме тому в державному управлінні процеси прийняття політичних рішень розглядаються як складні комплекси взаємодій різних акторів (суб'єктів дії), кожен з яких володіє своїми інтересами і ресурсами, причому більшість дослідників сходяться на думці, що різні актори, прагнучи отримати додаткові можливості для впливу на формування та прийняття політичних рішень, змушені вступати у взаємодії, створювати коаліції (союзи), які дозволяють їх учасникам консолідувати ресурси і набувати набагато більшу вагу, ніж кожен окремо. Такі коаліції представляють собою, як правило, неформальні об'єднання представників різних соціальних груп, що мають спільні інтереси,

ціннісні орієнтації, високий ступінь мотивації на досягнення спільних цілей, а також необхідні для цього ресурси. Більшість дослідників називають такі коаліції політичними [4; 29; 31]. Варто зазначити, що у разі децентралізації влади і переміщення «центрів політичної боротьби» на нижчі щаблі такі коаліції можуть виникати не тільки на загальнодержавному, а і на регіональному та місцевому рівнях.

Зазначимо, що одним з перших принципів і механізмів функціонування політичних коаліцій описав П. Сабатьєр. Він указував, що політична система будь-якої країни представляє собою взаємодію різних «коаліцій підтримки», які включають сукупність державних і недержавних акторів, що борються за просування тих чи інших політичних рішень. Такі коаліції, на його думку, можуть відрізнятися залежно від домінуючих усередині цінностей, вірувань, цілей і стратегій, наявності або відсутності необхідних для просування рішень ресурсів. Для утворення коаліції необхідно, щоб її члени підтримували спільні цілі й певні «вірування», які виступають певною цементуючою коаліцію основою [30]. Отже, «коаліція підтримки», на думку П.Сабатьєра, – це група акторів, що просуває певне політичне рішення і має схожі базові цінності, спільне розуміння причинних механізмів і сприйняття певних проблем. У своїх роботах П. Сабатьєр розробляє спеціальні концепти «політичних вірувань» і «політико-орієнтованого навчання», вибудовуючи ієрархічну структуру «вірувань», на яку спирається та чи інша політична коаліція.

По-перше, на його думку, в центрі структури знаходиться «глибинне ядро вірувань», що складається з фундаментальних цінностей і стійких норм, які застосовуються в усіх розвинених політико-управлінських підсистемах (наприклад, базові ринкові та демократичні цінності). По-друге, в якості наступного рівня даної ієрархії виступає так зване «політико-управлінське коло», що складається з механізмів і стратегій, спрямованих на досягнення глибинних і фундаментальних ціннісних орієнтирів (наприклад, стратегічні завдання і правила ведення спільної діяльності). І по-третє, останній її рівень, П. Сабатьєр називає «вторинними аспектами», до яких відносяться «вірування»,

вироблені під час власного досвіду практичного просування тих чи інших інструментальних рішень, які можуть швидко змінюватися під впливом внутрішніх або зовнішніх обставин. Щодо узагальнення досвіду у «вторинних віруваннях», П. Сабатьєр уводить поняття «політико орієнтованого навчання», під яким мається на увазі процес зміни деяких установок і стереотипів у результаті їх зіставлення з отриманим практичним досвідом [31]. Цей процес навчання, за його оцінками, надає коригуючий вплив насамперед на деякі поверхневі рівні «системи вірувань». Наприклад, навчання на досвіді може, на його думку, стосуватися рішень з питань реалізації податкової політики [31].

Раціональна інтерпретація діяльності політичних коаліцій також наводилася в рамках теорії ігор. Цей теоретичний підхід пояснює поведінку акторів, які зацікавлені в отриманні матеріальних активів, мають певні уявлення про умови «гри» і наміри партнерів (але не завжди повні), а в якості основного способу досягнення цілей використовують неформальні зв'язки, переговори як з іншими членами коаліції, так і з зовнішніми контрагентами [23]. Таким чином, представники даної теорії визнають, по-перше, важливість включення суб'єктної складової в процес прийняття політичних рішень (оскільки члени коаліції будують свої стратегії на основі власних інтересів), по-друге, наявність певних принципів, норм і практик взаємодії між членами коаліції та зовнішніми силами.

Отже, політичну коаліцію можна визначити як групу акторів, що займають певні посади в політичних або публічно-владних інститутах, приватних корпораціях і підприємствах, громадських об'єднаннях, мають спільні цілі та інтереси, знаходяться у відносинах ресурсної взаємозалежності, поділяють єдину нормативну і ціннісну систему, володіють високим ступенем мотивації на досягнення спільних цілей, а також необхідними для цього ресурсами.

Кожен з членів коаліції, а отже, і коаліція в цілому мають свої канали для впливу на процес прийняття політичних рішень. Беручи участь у боротьбі за

прийняття того чи іншого рішення, політична коаліція впливає на політичні та управлінські процеси, на формування стратегії розвитку відповідної території.

Однією з необхідних умов формування коаліції виступає усвідомлення кількома суб'єктами недостатності власних ресурсів для досягнення бажаної мети, що є поштовхом для пошуку додаткових ресурсів та кооперації з іншими акторами. Формування коаліцій і є одним зі способів залучення додаткових ресурсів (спочатку переважно соціальних та політичних, а потім і фінансових). Під час їх пошуку кожен учасник прагне мінімізувати витрати на їх отримання і максимізувати ту вигоду, яку він може отримати за умов досягнення мети. Виконуючи поставлені завдання, учасники коаліції отримують результат, у досягненні якого зацікавлені всі суб'єкти даного процесу.

Ще однією метою створення коаліцій є об'єднання ресурсів одних акторів для зменшення впливу інших. Таким чином, за допомогою участі в коаліції учасники можуть збільшити свою значущість і вагу, а також отримати більшу кількість ресурсів для отримання бажаного результату.

Усі рішення, які приймаються коаліцією, пропускаються через нормативну і ціннісну систему, яку поділяють учасники даної коаліції. При цьому, під нормативною системою маються на увазі норми і правила (щодо розподілу ресурсів, повноважень, напрямів роботи тощо), що підтримуються учасниками політичної коаліції і відображають загальний сценарій поведінки, який автоматично керує діяльністю всіх її членів. Деяка частина норм з'являється в групі з минулого досвіду її учасників, які вже мали досвід участі в коаліційних утвореннях.

Таким чином, політичні коаліції представляють собою, з одного боку, форму взаємодії ключових соціальних, політичних та економічних акторів, що володіють можливістю впливати на процес прийняття політичних рішень, а з іншого – виступають способом вироблення таких рішень, що акумулюють погляди різних суб'єктів впливу.

Варто відзначити, що діяльність політичних коаліцій передбачає використання різних технологій просування прийняття необхідних політичних

рішень. Зокрема, використовуються прямі методи як правовий та економічний тиск (погрози застосування санкцій); прямі накази, вказівки (усні вимоги, рекомендації); процедурне маневрування (прискорення проходження нормативного акту (документу) або навпаки, затягування; ресурсне стимулювання (гарантії компенсувати витрати за виконану роботу за допомогою надання адекватних їм ресурсів); раціональне аргументування (послідовне обґрунтування переваг і достоїнств того чи іншого проекту рішення), публічне лобіювання, а також популярні останнім часом методи «Public Affairs» (формування лобістських коаліцій з учасниками публічного політичного процесу) [32] та ін.

«Непрямий» вплив будується на основі таких комунікативних тактик, як інформаційно-психологічний тиск (надання впливу за допомогою компрометуючої інформації), «Media Relations» (опосередкований вплив через ЗМІ) [28], «Grassroots» (мобілізація мас для підтримки або протидії реалізації певних проектів або рішень) [19]. Доцільність застосування тієї чи іншої групи технологій визначається специфікою суб'єкта, об'єкта і предмета впливу, а також характеристиками політичної системи. Між тим, останнім часом відносини в розвинених країнах між політичними коаліціями та публічною владою будуються на основі використання технологій «Government Relations» (GR), що представляють собою особливу форму партнерської комунікації інститутів влади і суб'єктів лобіювання [10].

При цьому слід зауважити, що деякими авторами GR розглядається виключно в контексті взаємодії бізнесу і влади [17]. Між тим, останнім часом GR розуміється і в більш широкому сенсі як технологія забезпечення ефективної взаємодії між усіма зацікавленими суб'єктами (бізнесом, громадськістю, політичними та державно-управлінськими інституціями) заради досягнення спільних цілей [22]. Російський дослідник Т. Кулакова розглядає GR як один з напрямків публічного менеджменту, метою якого є узгодження інтересів організацій з інтересами органів державної влади різного рівня для зниження ризиків і забезпечення сталого розвитку [10].

Говорячи про відмінності між лобізмом і GR, В. Євсєєв і С. Барсукова приходять до висновку, що «GR – це сфера публічного менеджменту, а лобізм – це одна із складових частин GR» [5]. Д. Котієв при цьому стверджує, що основною метою в GR-діяльності є «налагодження конструктивного діалогу з органами влади, що базується на довгострокових, взаємовигідних і конструктивних засадах» [9].

Цікаво, що, наприклад, канадський «Закон про реєстрацію лобістів», ухвалений у 1989 р., вважає GR-фахівців корпоративними лобістами і визначає їх як «працюючих за наймом службовців, у яких значна частка обов'язків пов'язана з лобіюванням інтересів роботодавця, що займається комерційною діяльністю з метою отримання фінансової вигоди» [7].

Отже, можна зазначити, що політичні коаліції стали поширеним явищем у публічному управлінні розвинених країн. Такі коаліції існують у різних країнах і на різних рівнях управління, оскільки вони є вираженням природного прагнення суб'єктів соціально-політичної та економічної діяльності до раціонально вибудовування стратегії участі в процесах прийняття державноуправлінських і політичних рішень. Однак зміни, які в останні десятиліття відбулися в системі державного управління, спричинили появу в розвинених країнах коаліцій, що володіють новими властивостями і якостями. До таких змін слід уналежити:

- легалізацію відносин з громадськими організаціями та установами;
- налагодження кооперації та залучення до прийняття політичних рішень представників бізнесу;
- забезпечення соціальної спрямованості державної політики;
- прагнення до прозорості та відкритості діяльності органів влади;
- запровадження гнучкої організаційної структури органів влади;
- упровадження елементів бізнес-управління в практику публічного (державного) управління [2].

У результаті політичні коаліції, які раніше перебували «в тіні», набули якостей публічності, відкритості, легальності та легітимності. При цьому,

діяльність політичних коаліцій ґрунтується на визнанні всіма учасниками політичного процесу:

- 1) наявності в політичних акторів різних інтересів і цілей;
- 2) різності ресурсів політичних акторів (соціальних, економічних, фінансових, адміністративних, людських тощо) і, як наслідок, використання різних методів щодо досягнення своїх цілей;
- 3) множинності політичних коаліцій, які прагнуть просунути свої інтереси і домогтися прийняття найкращих для себе рішень;
- 4) наявності постійної конкуренції між політичними коаліціями за владу та ресурси;
- 5) рухливості складу політичних коаліцій;
- 6) конкурентного середовища процесу прийняття політичних рішень;
- 7) необхідності підготовки фахівців (GR-спеціалістів, лобістів) у широкому спектрі питань у рамках процесу взаємодії організацій різних форм власності з органами публічного управління [1].

В Україні, на жаль, процеси інституціоналізації та легалізації діяльності політичних коаліцій поки що знаходяться на початку свого розвитку. На центральному рівні активність політичних коаліцій націлена, як правило, на прийняття рішень в інтересах вузького кола бізнес-груп, а інструментально спирається на використання закритих переговорних тактик і неформальних домовленостей, без урахування потреб та інтересів більшості населення [5]. При цьому діяльність таких політичних коаліцій стимулює зростання корупції, виникнення нелегалізованих центрів прийняття рішень, підміну принципів державного управління принципами особистої вигоди та доцільності. На регіональному рівні такі коаліції практично ж відсутні через, по-перше, через надмірну централізацію влади, по-друге, через відсутність традицій формування та функціонування таких об'єднань, по-третє, через відсутність нормативно-правових та організаційних умов для їх діяльності [16]. Саме тому вивчення ролі таких об'єднань у регіональній політиці, виявлення можливості

їх створення, забезпечення відкритості та інституціоналізації їх впливу на прийняття політичних рішень є нагальною проблемою.

Ураховуючи закордонний досвід, поштовхом для вирішення даної проблеми може бути реалізація комплексу заходів щодо модернізації регіональної політики, що включатиме:

- децентралізацію влади, забезпечення виборності голів регіонів і формування керівного складу виконавчих органів місцевих рад політичною коаліцією, що формується в обласній раді;

- легалізацію діяльності всіх інших політичних коаліцій на регіональному та місцевому рівнях (у тому числі тих, які знаходяться в опозиції до влади), розширення можливостей їх впливу на процес прийняття політичних рішень;

- забезпечення відкритості процесу прийняття державно-управлінських та, зокрема, політичних рішень (залучення до участі в обговоренні альтернатив рішення максимально можливої кількості акторів, яких це стосується безпосередньо або опосередковано) та результатів управлінської діяльності;

- забезпечення прозорості регіонального управління (інформації про структуру та функції органів управління, особливості бюджетної політики, а також аналітичної інформації, яка супроводжує процес управління);

- сприяння розвитку громадської активності та участі у процесах регіонального управління;

- створення механізмів урахування інтересів всіх соціальних груп відповідної території під час прийняття та реалізації політичних рішень.

Таким чином, мова йде про відхід від традиційних владних відносин за принципом «зверху – вниз» та переходу на новий спосіб організації взаємодії суб'єктів процесу прийняття політичних рішень. Основний принцип влади в даному випадку виражається вже не в здатності тільки примушувати, а в здатності спонукати акторів-учасників процесу до участі в управлінні, до контролю за ним.

Дана модель регіонального управління покликана знизити ризики корупції та реалізації управління в інтересах певної соціальної або елітної

групи. Важливим моментом її реалізації є інституціоналізація та легалізація процесу лобіювання інтересів. Окрім іншого, це передбачає ухвалення закону України «Про лобістську діяльність». Адже лобіювання є важливим саморегульованим елементом, що поєднує зусилля між суспільством і державою, актуалізує громадський контроль і сприяє оптимізації процесу прийняття політичних рішень. У процесі лобіювання має відбуватися обмін думками різних «груп організованих інтересів», а також осіб, що безпосередньо беруть участь у підготовці та прийнятті відповідних рішень. Таким чином, лобіювання виступає своєрідним процесом узгодження позицій або пошуку єдності дії різних суб'єктів.

Результатом застосування даної моделі регіонального управління стане:

- по-перше, демократизація процесів управління, перехід від системи партійного контролю до системи широкого громадсько-політичного контролю за здійсненням регіональної політики;

- по-друге, удосконалення процесу розробки стратегій регіонального розвитку та вироблення пріоритетів регіональної політики на основі залучення в процес прийняття рішень максимально кількості акторів, які будуть впливати на прийняте рішення;

- по-третє, адаптація міжнародних стандартів «прозорості» й «відкритості» влади, а також лоббістської діяльності до українських умов;

- по-четверте, поява кваліфікованих GR-спеціалістів і лобістів в Україні;

- по-п'яте, залучення до реалізації регіональної політики максимально широкої кількості акторів»

- по-шосте, мінімізація політичних конфліктів і виникнення гострих політичних криз.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дозволяє зазначити, що політичні коаліції представляють собою організовану групу акторів (політичних, економічних, соціальних тощо), що мають спільні цілі та інтереси, знаходяться у відносинах ресурсної взаємозалежності, поділяють єдину нормативну і ціннісну систему, володіють

високим ступенем мотивації на досягнення спільних цілей, а також необхідними для цього ресурсами. Володіючи певною внутрішньою структурою, набором ресурсів, розвинутою комунікаційною мережею, а також широким спектром каналів просування своїх інтересів, політичні коаліції відіграють помітну роль в політичному просторі розвинених країн. Між тим, діяльність таких коаліцій в Україні поки що не формалізована. Зазначене потребує переходу до нової децентралізованої моделі державного управління, що передбачає легалізацію та інституціоналізацію діяльності політичних коаліцій на регіональному та місцевому рівнях, розширення можливостей їх впливу на процес прийняття політичних рішень.

Перспективним напрямом розробки даної проблематики, на нашу думку, є класифікація політичних коаліцій за ступенем значення на надання впливу на процеси прийняття рішень органами публічної влади, а також подальша розробка пропозицій щодо правового регулювання їх діяльності.

Література.

1. Артюшин С. М. Политические коалиции: проблемы теории и региональной практики / С. М. Артюшин // Известия российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2006. – Вып. 22. – Т. 4. – С. 8–16.
2. Бережний В. О. Сучасні концепції публічного управління / В. О. Бережний // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2013. – № 2 (44). – С. 31–38.
3. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен; пер. с англ. ; вступ. ст. С. Г. Сорокиной ; общ. ред. В. В. Мотылева. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.
4. Государственная политика и управление: учебник: в 2 ч. / Л. В. Сморгун, А. П. Альгин, И. Н. Барыгин [и др.] ; под ред. Л. В. Сморгунова. – Ч. 1: Концепции и проблемы государственной политики и управления. – М. : РОССПЭН, 2006. – 381 с.

5. Добіжа В. В. Політико-культурні орієнтації владної української еліти / В. В. Добіжа // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2007. – Вип. 5. – С. 123–126.
6. Евсеев В. А. Основы организации работы с органами власти (под ред. А. Е. Дынина) / В. А. Евсеев, С. Ю. Барсукова. – М. : Ассоциация менеджеров, 2006. – 56 с.
7. Канада. Закон о регистрации лоббистов // Бизнес и политика. – 1995. – № 1. – С. 79–84.
8. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология ; под ред. В.Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 494–505.
9. Котиев Д. Б. GR-технологии как эффективное средство оптимизации отношений между бизнесом и властными структурами в России // Государство, бизнес, общество: проблемы оптимизации взаимодействия / под ред. Л. Е. Ильичевой. – М. : ИНЭК, 2010. – С. 180–191.
10. Кулакова Т. А. Government Relations в процессе принятия политических решений / Т. А. Кулакова // ПОЛИТЭКС = POLITECH: Политическая экспертиза: Альманах. Вып.2. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2005. – С. 226–238.
11. Мак-Кинси Дж. Введение в теорию игр / Дж. Мак-Кинси. – М. : ГИФМЛ, 1960. – 420 с.
12. Мулен Э. Теория игр с примерами из математической экономики / Э. Мулен. – М. : Мир, 1985. – 200 с.
13. Нейман Дж., Моргенштерн Э. Теория игр и экономическое поведение / Дж. Нейман, Э. Моргенштерн. – М. : Наука, 1970. – 708 с.
14. Олсон М. Логика коллективных действий: общественные блага и теория групп / М. Олсон ; пер. с англ. – М. : Фонд Экономической Инициативы, 1995. – 165 с.
15. Сэмюэлс У. Дж. Институциональная экономическая теория / Панорама экономической мысли конца XX столетия / У. Дж. Сэмюэлс ; под ред. Д.

Гринуэя, М. Блини, И. Стюарта: В 2-х т. – СПб. : Экономическая школа, 2002. – Т. 1. – С. 125–141.

16. Татаренко Т. М. Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти) / Т. М. Татаренко ; НАН України ; Ін-т політ. етнонаціональних дослідж. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – 416 с.

17. Толстых П. А. GR. Практикум по лоббизму в России / П. А. Толстых. – М. : Альпина бизнес букс, 2007. – 372 с.

18. Dror Y. Public Policymaking Reexamined. New Brunswick: Transaction, 1994. – P. 320–326.

19. Ekins P. A new world order: grassroots movements for global change. Routledge. 1992. – 264 p.

20. Freeman J. The Political Process: executive bureau-legislative committee relations. N.Y.: Random House, 1965. – 72 p.

21. Gamson W. A Theory of Coalition Formation.//American Sociological Review – 1961. – Vol.26. – issue 3. – P. 373–382.

22. GR-связи с государством: теория, практика и механизмы взаимодействия бизнеса и гражданского общества с государством. Учебное пособие / под ред. Л. В. Сморгунова и Л. Н. Тимофеевой. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 407 с.

23. Leiserson M. Factions and Coalitions in One-Party Japan: An Interpretation Based on the Theory of Games // The American Political Science Review - 1968 - Vol.62, P. 770-787

24. Lindblom Ch. Politics and Markets: The World's Political Economic Systems. New York: Basic Books, 1977. – 403 p.

25. Lowi T. The End of Liberalism. The Second Republic of the United States. New York and London: Norton, 1979. – 221 p.

26. Nash J. Non-cooperative games // Annals of Mathematics. – Vol. 54. – 1951. – P.286-295

27. Olson M. Jr. The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups, Harvard University Press, 1971. – 208 p.

28. Ridgway J. Practical Media Relations. / Judith Ridgway. – Brookfield, VT: Aldershot, 1996. – 232 p.
29. Riker W. The Theory of Political Coalitions. New Haven and London: Yale University Press, 1962. – 284 p.
30. Sabatier P. An Advocacy Coalition Framework of Policy Change and the Role of Policy-Oriented Learning Therein // Policy Sciences 1988 - №21. – 129-168
31. Sabatier P. Policy Change over Decade or More // Policy Change and Learning: An Advocacy Coalition Approach / Ed. by P/Sabatier and H. Jenkins-Smith. Boulder: 1993. – 290 p.
32. Thomson S. Public Affairs in Practice: A Practical Guide to Lobbying (PR In Practice) / S.Thomson, S.John. 2007. – London: Kogan page. – 168 p.